

**ИВАН РАДОСЛАВОВ И ИДЕЯТА ЗА БЪЛГАРСКИЯ СВЯТ В
ЛИТЕРАТУРАТА**

(Кръгла маса — заключителна част)

Този материал е втората част от съвместната публикация на списанията "Проглас" и "Език и литература" (вж. кн. 3—4, 1994 г.). Кръглата маса беше проведена на 21 май 1993 г. в гр. Златарица след връчване на учредената от Великотърновския университет "Св. св. Кирил и Методий" и Общинския съвет за култура, гр. Златарица, литературна награда на името на Иван Мешеков и Иван Радославов.

Димитър Ефендулов: Аз имам въпрос към специалистите, присъстващи тук — дано не изглежда така маловажен. Преди малко споделих това мое питане с проф. Хаджикосев, сега искам да го поставя и на кръглата маса.

Може ли да се говори, че западноевропейският символизъм, руският символизъм и отданието на тези две европейски явления у нас в България, колкото и това да е със закъснение, е едно явление, което е своего рода, нека не прозвучи грубо тази дума, реставрация на средновековния символизъм — не в същите форми естествено — на базата на генериране на средновековните идеи в едни други исторически условия, в системата на едно друго мислене след Възраждането. Може ли да се търси подобна връзка между явленията, в това число и нашето явление в лицето на Радославов, което в много отношения според моето скромно мнение е своеобразен провиденциализъм, проявен от самия Радославов във връзка с развитието на българската литература? Такъв е моят въпрос.

Симеон Хаджикосев: Има очевидно връзка между средновековния и модерния символизъм, но тя е много трудна за проучване. Безспорно в гносеологически план тази връзка може да бъде открита, но иначе това е различен тип символика.

Символиката, както знаете, е основна черта на средновековната култура. Докато символът при поетите символисти — разбира се, той има и такива идейни измерения — все пак е част от една художествено-естетическа система. Има връзка между различните типове символи, защото, общо взето, символистиката различава два типа символи — универсални и индивидуални. Универсалните символи в символистичната поезия безспорно възхождат към универсалните

символи на средновековната култура, без да се покриват с тях, тъй като универсалните символи при символизма имат и друг, митологически произход. Погледнато в един по-общ план, универсалните символи възхождат към митологията, те са митологеми — не само християнски, но и езически.

Такава връзка например можем да открием, ако раздиплим библейските символи — да речем, образа на Каин в символистичната поезия или пък интерпретацията на образа на Христос. Сещам се за такава връзка в литургическата драма на Блок "Роза и Крест". Там връзката на модерния символизъм от началото на ХХ-то столетие със средновековния мистически символизъм е съвършено отчетлива. Но ние нямаме такава творба, каквато е създал великият руски поет-символист.

Така че връзка има, но трябва да се изучава. У нас специално не ми е известно да има изследвания в тази посока и сега може би ще има импулс, тъй като, знаете, че доскоро споменаването на религиозни символи, на религиозната проблематика не беше на мода и сега, мисля, би могло да се очакват такива интересни изследвания от подготвени хора — литературоведи, богослови, но защо не — само литературоведи.

Сава Василев: Че има културологична, най-обща културологична връзка, да. Но въпроса на Д. Ефендулов аз го разбрах все пак така — дали има гносеологическа и естетическа връзка.

С. Хаджикосев: Много ми е трудно да кажа, защото това изисква конкретно наблюдение. Плюс това ние общо взето сме свикнали да възприемаме средновековната поетика като ахудожествена. Да речем, "Божествена комедия" — "комедията" на Данте, като че ли вече е един пролог към новите времена, и знаете каква роля играят алегорията и символът в тази поема. Но все пак, ако можем да търсим някакви паралели между Данте и, да речем, поетите-символисти, ще се ограничим само до формата. Например чрез Данте и посредничеството на европейските, немскоезичните, предполагам, новоромантици, в българската символистична поезия влиза терцината. Не е много разпространена, но ще я видим в последните стихове на Лилив — терцините от цикъла "Край морето".

Иван Радев: С терцини е включен и Коста Годоров в антологията.

С. Хаджикосев: Не съм обръщал внимание, но ето че дори един такъв сравнително скромнен поет и той пише в терцини. Все пак ние не можем да кажем, че Данте е един типично средновековен поет, защото с единия крак той е прекрачил в новите времена, с другия е много здраво в средновековието. А иначе средновековната собствено символистическа, литургическа, богословска литература не съм я проучвал от тази гледна точка.

Д. Ефендулов: Връзката е не само с литургическата литература, става дума за едно такова явление като иконоборството, което практически е преработка на средновековната теория за символа. Антитезата, иконоборческата антитеза... Това е най-значителното явление през средновековието във връзка с изработването на теория за символа. Там е Максим Исповедник, там е Григорий

Ниски, там е и Григорий Назиански, по-късно и Григорий Сианит, Григорий Палама.

Ив. Радев: Самата художествена практика на нашите символисти предполага по-обстоятелствено изследване, но за съжаление нещата не са разработени. Колко настоятелно например един Людмил Стоянов се насочва към тая система от образи, към тоя тип лирически сюжети и т. н.

Симеон Янев: По-скоро антични са неговите образи — още Египет... Православната традиция е много слабо застъпена, ако изобщо можем да говорим за нея.

Петър Стефанов: Но тази образност е присъща и на реалистичния тип поезия. Докато същинската връзка между средновековния и модерния символизъм може би следва да се вижда в общата им ориентация към инобитието, към Бога.

Валери Стефанов: Ако ми позволите, аз съм малко противник на подобни методологически глобализации. Не твърдя, че не могат да бъдат открити редица връзки — тематични, мотивни и т. н. Те обаче могат да доведат до голям методологически фаул според мене, ако не започнем с ясното разграничение на това какво представлява средновековният символизъм не само като начин на обработване на символа, но и средновековният символизъм като тип социална култура, или, да го кажа по друг начин: като сраснатост на теорията за символа с етоса на средновековния човек. Следователно от тази гледна точка паралелът със съвременния символизъм просто не издържа, защото става дума за две различни културни констелации.

Ако не започнем изследването на едно такова нещо с диференциране, със строго диференциране на тази тотална разноезичност на културните констелации, ние ще бъдем някакви поредни литературствуващи митомани, които ще правят от всичко всичко. Защото едно е средновековният символизъм, друго е това, което чувам аз. Тези неща могат да бъдат разгледани на архитипно ниво — ето, проф. Янев каза, че много езическа символика се претълкува от християнската.

Къде отиваме, ако не сме наистина добри специалисти по средновековен тип символика, по зацепването ѝ с това, което наричам "етос" на средновековния човек, по отделните принципи на средновековната култура. Съвсем друг тип е символизмът, той е просто литературно направление, което има съвсем други връзки със социалното си обкръжение особено като тип полагане в цялата социална структура. Говоря, че при единия тип имаме нещо цялостно, при другия имаме нещо различно, частно, и виждам голямо методологическо изпитание в едни такива изследвания.

Ив. Радев: Аз не зная дори при средновековието говори ли се за символизъм?

С. Хаджикосев: О, разбира се! Това е алфата и омегата на средновековната култура.

Ив. Радев: За символизъм? Все пак за символи, за символика, за система

от символични образи...

В. Стефанов: Символизмът през средновековието пише историята. Той е модус, който прониква във всички равнища — от всекидневното съзнание, през съзнанието за история, до това, което днес наричаме художествено съзнание.

С. Хаджикосев: Разбира се, трябва да бъдем много внимателни и когато ти се обръщаш към мене, че произнасям окончателни присъди, си абсолютно прав; дори когато призовавам за свой съюзник историята. Но в случая ми се струва, че не си съвсем прав, тъй като има една същностна близост между средновековния символизъм и новоевропейския и това е тяхната трансцендентална природа. Така както символите се явяват заместители на религиозните идеи и техен, така да се каже...

В. Стефанов: Там е работата, че те не са заместители, те са враснали в света на човека, те не заместват нищо. Там е голямата разлика. Това е: те са!

С. Хаджикосев: Мисълта ми е, че идеята за трансценденцията, идеята за инобитието, която се обслужва от символиката и която е основополагаща за средновековната символика и за средновековния етос, както ти правилно отбелязваш, е много съществена и за поетиката на новоевропейския символизъм и модернизъм и в този смисъл всичко това може да се проследи, което пък е вече задача на едно бъдещо изследване.

Но не съм съгласен, Валери, с тебе, че просто няма база за сравнение, понеже това са два различни типа култура. Това са два свършено различни типа култура, но общността между тях е именно в тази трансценденция, в стремежа към отвъдното. Ами спомнете си съответствията на Бодлер. Вярно е, че те възхождат най-напред към мистиката на Сведенборг, обаче "Arcana caelestia" пък възхожда към средновековната мистика. Така че тук връзката е съвсем очевидна. Но проблемът е, че в нашата научна литература тези неща не са разработени. Това означава, че има много неразорано поле около българския символизъм.

В. Русева: Трябва да бъдем особено внимателни, тъй като навлизаме в зоната на разноезичието. И струва ми се, че за проблем като този това е напълно естествено. Може би си спомняте, че Умберто Еко във "Семиотика и философия на езика", правейки преглед на различните определения за символа, казва, че те се свързват помежду си като реплики от абсурдистка пиеса. Мисля, че от това сме застрашени всички, ако изпаднем в плен на пределно общи и произволни паралели. И тъй като не съм се занимавала с този проблем, за да избегна общите (което ще рече, тавтологични) връзки, ще цитирам отново Еко. Той прави следното, струва ми се, много продуктивно разграничение. От една страна, говори за средновековен символен модус — като форма на мистично преживяване, като средство за декодиране на Светото писание. При него символите са "явления на Сакралното" и се тълкуват във връзката си с външен авторитет (Бог, свещените книги) и в морален и алегоричен план, което ще рече, конвенционално. От друга страна, Еко говори за символен модус като текстова стратегия, която може да се прояви в различни културни и естетически

системи (символизмът е една от тях). В този случай декодирането на символа е въпрос на контекст, както и на неограничена от външен авторитет възможност за интерпретации. Тук символът е текстуална модалност. Докато в средновековното мистично преживяване чрез символа говори някакъв откъснат Глас, в съвременния поетически символизъм езикът говори за собствените си комбинаторни възможности.

С. Василев: В хода на този диалог искам само да припомня, че един от най-ярките представители на нашия модернизъм Гео Милев в ранната си статия "Модерната поезия" проблематизира връзката между двете култури — средновековната и модерната. И това прави във време, когато и като теория, и като художествена практика стои по-близо до символизма, отколкото до експресионизма. Случайно ли е, че в тази статия той говори за средновековието и християнството като за векове с огромно психо-културно значение и, забележете, векове, през които се е изработила според него психическата основа — най-малко, подчертава той — на нашата художествена съвременност. Именно в онзи "блян към вечност" виждаше той най-същественото на, както я нарича, "модерната християнска душа", без който, убеждава ни, не бихме открили смисъла на Верленовия католицизъм, Метерлинковата мистична философия и т. н. В свода на християнската култура творческият акт стои най-високо, той се схваща като б о г о в д ъ х н о в е н и е. За Гео Милев не само модерното изкуство, въобще изкуството е "метафизика", провиденчество, копнеж по безсмъртие чрез словото. Не знам дали връзката е само типологична или повече от това, но по моето скромно мнение сакрализирането на словото от символистите като че ли най-много се приближава, в сравнение с модернистичните естетики на другите направления от онова време, до семиозиса на християнското изкуство. Символистите имат свой висок лексикален регистър, комплект от ключови думи, които търсят истинските си значения отвъд себе си. Самият акт на онасловаването е нещо много повече от говорене. В известен смисъл то е отказ от говорене, както би казал Никола Георгиев, защото отвежда към състояния и ценности, които са неонасловими. Те просто са, ако цитирам Валери Стефанов. Това е блаженството на духа отвъд, в селенията на абсолютното. Там са неприложими човешките категории. В тази "религия на словото", или по-скоро "религия към словото", аз виждам евентуален опит за "реставрация" по думите на Димитър Ефендулов, в това преоткриване на универсалното посредничество на словото между човека и небитието. Друг е въпросът дали и едно внимателно вглеждане, изследване на думите-символи у символистите не би се оказало достатъчно родствено в някаква степен със семантиката на християнските символи и не би подкрепило тезата за близостта между средновековния и модерния символизъм. Всъщност въпросът опира до това дали ще говорим за трансформационни механизми в най-общ културологичен план, т. е. за вторично, надредно, културно "боравене" със знаци, отдавна напуснали чисто религиозното си значение, или за нещо повече от това...

П. Стефанов: С риск да генерализирам докрай проблема, ще си позволя

да изтъкна един косвен довод. Очевидно етосът на средновековния човек предполага неразчленено тъждество на символичните форми и техния смисъл, нещо, което по принцип е присъщо на митологическото световъзприемане. Словото-мит на древния или античния човек не само дава име на една природна сила, но в същото време самò е тази сила или има способността да я управлява. В такова положение е и средновековният човек, който вярва, че хлябът е тяло, че виното е кръв, че хората са деца на Бога.

Но отдалечеността във времето, както и различието в културните констелации не са попречили на някои по-късни културни епохи — както е при класицизма, да речем, — да се обърнат към образците и формите на античната литература и изкуство като идеален естетически еталон. Става дума за това, че социално-историческата несъвместимост на културните типове по принцип не изключва възможността за определени естетико-философски уподобявания. Що се отнася до идеята за установяване на известно сходство в художествената мисловност на двата типа символизъм, тя е вече застъпвана в българското литературознание — имам предвид изследванията на покойния проф. Пеньо Русев.

Д. Ефендулов: Без да възразявам, искам само да вметна нещо. Когато говорим за средновековния символизъм и за наличието на трансценденталност на абсолюта, на трансцендентен абсолютен, обикновено и в средновековието, и по-късно при европейския символизъм се разбират две неща: трансцендентният абсолютен за по-голямата част от средновековните теоретици мислители е онтологическа даденост, срещу която не се възразява; символът е "светлина от светлината", т. е. трансцендентна. Това е средновековният символизъм според моето скромно мнение. Трансценденталното начало за средновековния човек-мислител по-точно е умопостижимост, както например при Григорий Ниски, който в значителна степен е отричан, критикуван, подминаван даже за разлика от Йоан Златоуст и от Василий Велики. Именно заради допускането на възможността да се подмени онтологическата даденост, трансценденталният абсолютен е умопостижим...

Ив. Радев: Внесохме малко метафизика...

С. Хаджикосев: За мене специално това е интересен въпрос. Не може да се отсече с лека ръка: нещата са така или така. Аз се чувствавам доста неуверен в тази област.

Ив. Радев: Както и почти всички...

С. Хаджикосев: Би било много приятно и интересно да се възползуваме от присъствието на господин Мешеков независимо от това, че сега разговаряме за Радославов. Все пак, позволете ми да припомня, че тук беше връчена литературна награда на името на Иван Радославов и Иван Мешеков и аз очаквах, че ще чуем господин Мешеков на официалното тържество. Мисля, че и тук няма да бъде излишно да чуем неговите слова, да разкаже, каквото би желал, за баща си, за връзката между двамата критици, ако я е имало, въобще по всички въпроси, които засегнахме.

Любен Мешеков: Спонтанно не бих могъл да кажа нещо особено, освен

да дам отговор на ваши въпроси за това, което зная. Мисля, че това е най-подходящият начин.

С. Хаджикосев: Проф. Радев в своето хубаво встъпително слово деликатно засегна въпрос, по който той може би не е имал време да поработи, и за мене, за него, а, вярвам, и за всички присъстващи би било интересно да кажете дали между Вашия баща и Радославов, като земляци и като хора, които все пак са работили в една област, е имало някакви контакти независимо от това че, доколкото си спомням, разликата във възрастта е доста значителна — петнайсетина години.

Л. Мешеков: Този въпрос и за мене възниква сега за първи път. Не съм сигурен дали са имали постоянни контакти конкретно с Иван Радославов, но със семейство Радославови са имали. Даже сме в някаква близка родствена връзка с тях. Не бих могъл да кажа дали Иван Радославов и Иван Мешеков са били в преки контакти. Сигурно са имали — в края на краищата, живели са по едно и също време. Но до мене не са достигнали разговори, някакви разменени мисли между моите родители по адрес на Иван Радославов. Зная поне, че не са били врагове.

Ив. Радев: Вие лично не сте ли имали контакт с Иван Радославов.

Л. Мешеков: Не, не съм имал.

Ив. Радев: В архива на баща ви няма ли нещо запазено?

Л. Мешеков: Няма.

В. Русева: В едно писмо има следната фраза: "За Иван Радославов, с когото сме съграждани, но малко се знаем..."

Л. Мешеков: Може би в някакви негови автобиографични бележки? Пропуснал съм този момент...

Пенчо Илиев: Искам да допълня нещо по въпроса дали са имали контакт двамата златарчани. През 1936 г. братът на генерал Янчев — д-р Стефан Янчев, който беше и секретар на легация в Атина, във Виена и Берлин, ми предложи — аз бях млад студент — да разнесе покани на златарчани в София. Срещата се състоя в едно училище. Спомням си Иван Радославов, че седна пред мене — слабичък, с дълга коса отзад. На 6 септември имаше нещо във вегетарианския ресторант и Иван Мешеков се мярна там. Като гледам, че тук аз съм "най-младият" между вас, едва ли някой друг ги е виждал на живо.

Ив. Радев: Иван Мешеков присъства ли на тази среща?

П. Илиев: Присъства... Аз не съм писател или литературен критик, но обичам тия наши двама златарчани и се гордея с тях. Да вземем книгата на Мешеков "Из един живот", особено раздела "Детство", в която той така картинно описва не само своето, но и нашето — на поколението — детство. Нищо преувеличено... Гледам го като на филмова лента. И сега помня всички тези улички, които той описва, когато като дете тръгва да къса тревичката "плеши-попадийке". Той описва как с детската си главичка се пропъхва през оградата на тази църковна ограда, която и сега стои, как се е качвал на второто стъпало на хоризонталния железен лост на камбанарията, където подражавал на игрите

на нашите войници след Първата световна война (идвайки си в отпуск, златарчани играят на паралелката), как от камбанарията гледал задалия се откъм Караорман, Г. Оряховица и Лясковец градоносен облак, как жените се завръщат мокри, бити от градушката, и т. н. Аз познавах героите от тази негова книга — Моручето, Личо Рашков, Стефан Коцев, Борис Генов, дядо Иван Папата и много други.

През 1912 г. в бащината му къща, строена през 1903 г., е обсъждана книгата на Симеон Радев, и то от кого — от кмета Никола Милков, учил в Русия, от дядо Иван Папата — един с гола глава, подир когото аз вървах и ловях риба от серкмето му. Откъде му е дошло на акъла да се мери със Стефан Стамболов, като се обяви за кандидат в I-то Велико народно събрание. Стамболов спечелил избора и нашият човек от хорски срам напуска родното си място Търново и се заселва тук като обушар. Ние го смятаме обикновен човек, а той да обсъжда книгата на Симеон Радев...

Апелирам към златаришката общественост да не забравя, че Златарица е едно дебуше на Тузлука, тъй както Солун за Македония. Златарица ще има бъдеще, но при условие, че хората тук обичат родното си място, мястото на своите бащи и деди, тъй както Иван Радославов започва книгата си: "Където и да съм бил подир семейството на баща си, аз винаги съм се чувствувал златарчанин".

Г-жа Мешкова: Бих искала в подкрепа на мисълта за местния патриотизъм да кажа няколко думи за моя свекър, който пазеше скъп спомен за своето детство, за хората, с които е живял и общувал, за природата, която заобикаля Златарица, за Велико Търново, където е завършил гимназия и откъдето е неговата голяма любов към литературата.

До края на своя живот, който той свърши пред нас — пред мене и моя съпруг — той живя с тази голяма любов към литературата и природата. Но не към коя да е природа, а към природата на полето, което обгражда Златарица. Тази любов беше толкова силна, че никога до последните си дни — те бяха вече мъчителни за него — не пропускаше седмица да не прекара поне един ден, макар и далеко от Златарица, сред природата. И колко е била близка връзката му с тази природа, потвърждава и фактът, че винаги се прибираще от полето с огромни букети цветя, полски цветя — неподредени, накъсани, събрани в сноп. Сигурно ще ви изненада, но този сноп не приличаше на букет, а на сноп от житни класове. Той ги носеше обгърнал ги с две ръце и никога вазите в нашия дом не бяха достатъчни да ги поемат. Тогавя ние прибягвахме до кофите в банята, та дори и до легените. И тъй като полските цветя са явно по-издръжливи от парниковите, тези, на които днес се радваме, те оставаха свежи до десетина дни. И ние не посмявахме да ги изхвърлим, докато не увяхнат.

Всичко това за него беше едно вдъхновение, което го крепеше и може би му помагаше в многото трудни години, които имаше. Аз не говоря за литературата, не говоря за талант, не говоря за дарби и т. н. Това не е мое познание, това не са мои възможности, но любовта му към литературата и природата бе-

ше на първи план, веднага след което мога да поставя и тихата, кротка обич към най-близките му хора.

Това ми се искаше да кажа за хората от Златарица. В мислите си той някога не забравяше тези поляни и търсеше прилика между поляните край Златарица и онези големи пространства край София, където отиваше с една спортна торба през рамо и с по една закуска и прекарваше по цели дни. Надявам се, че няма да е неприятно за местните хора, че тази природа, с която те сигурно са свикнали, впечатли и нас. Щастливи са, че живеят тук.

Славчо Арnaudов: Бих искал да кажа, че златаришката общественост дължи голямо извинение пред наследниците на Иван Радославов и Иван Мешеков затова, че все още не е направила онова, което те заслужават. Имам предвид конкретно случая с къщата на Иван Радославов, която е къща на едно богато минало. Ние закупихме къщата, но в края на краищата идеята да се направи един музей на фамилията Радославови не се възприе, позабрави се. Същото може да се каже и по отношение на Иван Мешеков, макар че поставихме една паметна плоча като признание за неговото дело и направихме обсъждане на неговото творчество. Надявам се, нашата общественост ще одобри идеята да обсъдим и творчеството на Иван Радославов с една научна сесия, да покажем, че наистина сме направили нещо, за да увековечим делото на тези двама заслужили златарчани.

Ив. Радев: Според всички нас чувството за вина е почти изпълнен дълг. Но по-важното в случая е, че след това чувство на златаришката общност тръгват конкретните усилия и ние не можем да не държим сметка за нещата, които се правят тук, практически доизграждат днешния образ на тези личности, които Златарица е дала, да не казвам — на света, дала е на България, на българската литература.

От името на всички гости искам да изкажа сърдечната си благодарност за чутото от господин Любен Мешеков, от госпожа Мешекова и от заслужилия географ, историк и краевед на Златарица и златаришкия край г-н Пенчо Илиев.

Мисля, че не засегнахме всички моменти около богатото литературоведско наследство на критика Иван Радославов, но успяхме да се насочим към оная част от проблематиката, която ни позволява да видим днешното измерение и израз на това творчество. Успяхме да споделим нашите тревоги, да съизмерим и самите себе си с онова, което е Иван Радославов като позиция и присъствие в литературата ни от преди десетилетия.

Както се казва в такива случаи, нека този разговор си остане незавършен. Така той сам ще иска, ще настоява за своето продължение и в тези следващи нови срещи — по повод на делото на Иван Мешеков или на Иван Радославов — ние ще свършим нашата работа, а Златарица — родният им град — своята, и по този начин всички ще можем да се издължим към паметта на двамата големи златарчани.

Подготвиха за печат: Мира Донева
Петър Стефанов